

Mercantilizarea morții

Nicolae Panea

În spațiul urban, omul se găsește singur în fața misterului morții, instanțele comunicaționale generatoare de solidaritate sunt diluate și chiar înlocuite de un context instituțional, al cărui scop este mercantilizarea morții. Acest context disimulează o formă subtilă de solidarizare prin crearea unei ramificații clientelare colaterale, activate de scenariul funerar tradițional.

a) Funcția spațiilor neutre și depășirea însingurării (capela, crematoriul, restaurantul). Ernest Bernea sublinia cu fermitate importanța spațiului în desfășurarea ceremoniei funerare și sugera existența a trei locuri ce punctează o linie de dezvoltare ceremonială: casa, drumul și mormântul. Funcția lor este una de condiționare rituală. Într-o altă ordine de idei, această linie de dezvoltare ceremonială simbolizează solidaritatea dintre decedat și casa pe care o părăsește. Această solidaritate este semantizată ritual de o serie de gesturi liminale, care simbolizează separarea irevocabilă a decedatului de vechea locuință. Cum afirmam anterior, un astfel de cod gestual are o dublă funcționalitate, sau, mai bine spus, o funcționalitate dublu articulată. El postulează grija comunității pentru integrarea sufletului celui decedat în lumea de dincolo și protejarea comunității.

„În legătură cu casa, o mare însemnătate se dă trecerii pragului, când mortul părăsește casa, e un așa-zis spațiu limită, activ și în cazul nunții. La înmormântare, în afără de trecerea găinii pe sub tron, se mai produc și alte acte, cum sunt: răsturnarea scaunelor (sau a mesei) pe care mortul a fost așezat, spargerea unei oale, băutul apei și închiderea ușii după ieșirea mortului; toate acestea sunt legate de trecerea pragului și de apărarea spațiului casei de puterea morții; e aici un întreg sistem de acte preventive ca << să se nimicească rău, să nu mai moară cineva din casă >>.”¹

În lumea urbană, simplificarea gestual - rituală, sărăcirea ceremonială se realizează și prin desemantizarea funerară a spațiului, care se neutralizează simbolic. Corpul decedatului este depus, din ce în ce mai frecvent, fie la biserică, fie la capela cimitirului, unde se încensează priveghiul. O parte din vechile funcții ale priveghiului și ale solidarității corp - suflet - casă sunt reorientate de noul context. Depunerea corpului se face în general la biserică parohială, excepțiile nu sunt tolerate de preotul paroh. Această jurisdicție parohială mimează solidaritatea comunitară, un gest artificial, care nu are conținut ritual. În realitate, el este primul pas al unui consecvent proces de înstrăinare a mortului. În mod tradițional, cortegiul funerar se formează conform unei logici necontestate și funcționează binar, configurându-se inițial acasă și reconfigurându-se identic la ieșirea din biserică. În mediul urban, când trupul decedatului este depus la biserică, cortegiul nu mai prezintă acea configurare binară identică ci una inegală, disproporționată și alienantă. Practic, segmentul de drum casă - biserică este deritualizat. Sunt destul de frecvente cazurile când coșciugul este însoțit doar de rudele foarte apropiate, iar preotul îi așteaptă la biserică. Aici, nici unul dintre gesturile tradiționale de priveghi nu se mai realizează. Nu rare sunt cazurile, de asemenea, în care biserică se închide peste noapte, lasând mortul în grija sfinților pictați. Metonimia casă - biserică nu este operantă, astfel încât toată acea semantică a liminalității devine neoperantă, chiar dacă scenariul separării este, în general, marcat.

Cortegiul funerar pune și mai bine în valoare, în partea a doua a drumului, cel de la biserică la cimitir, acea înstrăinare amintită anterior. Ierarhia alcătuirii cortegiului este destul de laxă. Sensurile vechi de solidarizare sunt înlocuite cu cele de acompaniere. Aici au loc o serie de gesturi impuse de condiția urbanității, care produc inconștient, o separare de mort. În felul acesta, economia simbolică a cortegiului nu generează solidaritate ci o îndepărtare. Într-o societate tradițională, „ca și nunta, înmormântarea este o manifestare complexă la care colectivitatea participă [...] actualizează un fenomen de largă participare a satului, întemeiat pe vechi tradiții și deprinderi sociale.”²

Într-o societate urbană, participarea este redusă, căci moartea nu mai are nici o valență pedagogică; iluziile de transparență și comunicare sunt demontate și înlocuite de false iluzii propagate de media, care, disecând tot ce

este legat de moarte, induce ideea că aceasta poate fi chiar stăpânită. De aceea, un cortegiu funerar pare a fi un lucru absolut normal, căci nici spațiul, nici timpul nu mai sunt resetate în raport de ritual, încercând transcenderea cotidianului. Moartea este un produs al cotidianului urban, asemenea oricărui altul și, în raport de această producție de semne și gesturi, ea este și judecată.

În primul rând, între sicriu și cortegiu se interpun obiecte depersonalizante precum mașinile. În al doilea rând, peretele mașinii este un simbol obstructor, separator, nesolidarizant. În al treilea rând, gestul de închidere a portierei, normal în orice alt context, capătă aici conotații ale separării brutale. Simbolic, este sinonim gestului final de a arunca bulgării de pământ peste cosciug. În al patrulea rând, preotul este de două ori separat de comunitatea enoriașilor și de mort, de cei care merg în mașină și de restul pedestru al cortegiului. În al cincilea rând, ideea de cortegiu este minată de peripețiile traficului urban, desolidarizant și haotic. În al șaselea rând, există o neconcordanță tragică între codul spațiului stradal, pe care îl parcurge cortegiul, și codul spațiului funerar: sensul giratoriu, prioritățile, semafoarele, „cedează trecerea” sunt semne, comune oricărei urbanități, care bruiază unidirecționalitatea celuilalt spațiu, fără a fi perceput în esența sa malefică. În al șaptelea rând, însoțirea este confundată cu participarea, căci foarte mulți evită plictiseala și inconfortul periplului urban și așteaptă convoiul în poarta cimitirului, parcurgând un drum care nu mai prezintă nici o încărcătură ritualică. Situația care se creează este una paradoxală: se activează foarte multe câmpuri reticulare, parentale și clientelare, nu doar în raport de vârstă sau rudenie, ca în satele tradiționale, ci și în raport de profesie; clientelă directă, colaterală, clientelă a unui membru al familiei, reprezentanți ai instituției unde cel decedat a lucrat etc., unicul scop fiind cel emfatic, astfel încât moartea înseamnă, practic, separarea de noi înșine, încununarea însingurării, desăvârșită, uneori, de gestul, de neconceput altădată, al cremării, refuzul de a înapoia trupul țărâni din care a ieșit.

Aceste șapte aspecte formează un contra-ritual funerar.

Orice moarte, spune Bernea, este o dislocare în planul conștiinței: comunitatea de viață se transformă într-o comuniune³. Pomană este ultimul gest de amplexare rituală care sugerează acest aspect. În lumea urbană, el este particularizat altfel. Spațiul ales este total depersonalizat: un restaurant oarecare, al cărui patron a fost mai înțelegător față de cheltuielile triștilor săi clienți. Aspectul de ofrandă conotat de participarea rudelor la alcătuirea și servirea mesei și de sacrificarea animalelor din gospodărie, este înlocuit cu altul, deritualizat, banal, al unui serviciu. Participarea la pomană este facultativă, dezordonată, nu implică declanșarea vreunui cod social, iar mulți, chiar, încearcă să ofere o inedită protecție economică celor care vor plăti masa prin absența lor. Tristă scenă care încheie un spectacol al însingurării definitive, un contra-ritual care proclamă incapacitatea ființei moderne de a se proiecta într-o lume de dincolo și care nu-și poate însoți morții mai departe de porțile cerului, așa cum o făceau țărani.

La oraș, moartea, ca și nunta, este, înainte de toate, o problemă economică; una efectiv economică, și alta de imagine. Oricum, amândouă necesită cheltuieli și gânduri penibile, disperări jenante și gesturi umiltoare, care conferă o altă lumină fluxului și refluxului social. Bernea amintea, la un moment dat, de mecanismele inefabile dar eficiente ale vechiului sat de “reordonare a organismului social, atunci când el era zdruncinat” de moartea cuiva. În lumea orașului, aceste mecanisme se comportă aleatoriu și surprinzător, accesând ca pur hazard rețicule neprevăzute anterior cu astfel de funcții: cineva care cunoaște pe altcineva care știe un restaurant mai ieftin, cineva este prieten cu cel de la “starea civilă” și poate obține mai lesne certificatul de deces, cineva poate face rost la un preț decent de coroanele de flori, cineva cunoaște pe cineva la ziar și dă anunțurile funerare ș.a.m.d. Există și un revers al problemei. Toate aceste funcții sunt instituționalizate, preluate de un serviciu de pompe funebre care stabilește o relație pur economică, de tipul client-patron, între rudele decedatului și instituția numită sugestiv: „Eternitatea”, „Memorial”, „Pacea”, „Pietatea”. Moartea devine un comerț profitabil. În schimbul unei sume de bani, tot acel lanț ceremonial, cu gesturile, obiectele, logistica necesare sunt livrate de acești specialiști competenți ai funebrului. Ei vând servicii funerare, de la locuri de veci, până la organizarea pomenilor, alungând definitiv moartea. Comuniunea, acea implicare spirituală a comunității, este rezolvată financiar. Moartea devine instrument de ierarhizare socială pentru cei vii. Cu cât recuzita funerară achiziționată este mai fastuoasă, cu atât moștenitorii sunt priviți cu mai mult respect. Cu cât rețelele angajate sunt mai încărcate, cu atât imaginea socială a celui care gestionează rețeaua devine mai profitabilă, pe de o parte, iar, pe de altă parte, imaginea patronului comerțului cu obiecte funerare are de câștigat. Înfirmământarea capătă aspect publicitar, iar perna decedatului nu mai este umplută cu părul tăiat de-a lungul vremii, ci cu chitanțele achitate de cei care-l conduc la cimitir.

Ecuția mentală legată de funerar și-a inversat factorii. Lumea satului cunoaște o formă simplă și un conținut complicat ale ritualului, în timp ce urbanul dezvoltă forme complicate ce ascund un conținut aproape inexistent. Moartea dispare sub multitudinea formelor. Este o rezolvare impusă de secularizarea mediului urban. Rezolvarea mentală nu vizează însă integrarea, ci acomodarea. Cosmosul este departe, haosul este la îndemână tuturor.

b) Cimitirul și cultul amintirilor sau victoria definitivă a formelor. Cu puțin înainte de Crăciunul anului 2000, pe 19 decembrie, la jurnalul de la 19,30 al postului de televiziune PRO TV, se prezintă o știre dorită a fi

senzatională. Bibina Lățeșă din satul Dobrotești, județul Olt, decedată de curând, băntuie casa în care a trăit o viață anonimă. Toți cei intervievați sunt convinși de aceasta și se întrec în a oferi dovezi cât mai concludente. La întrebarea reporterului cum își explică un astfel de fenomen, o bătrână răspunde cu hotărâre că moștenitorii au scris pe casă "regrete eterne". Răspunsul femeii este sugestiv, conținând o adevărată sinteză a schimbărilor de atitudini mentale din lumea românească și felul în care ele remodelează imaginarul colectiv.

În esență, știrea surprinde rezultatul firesc al impactului dintre două concepții privind moartea, una rurală, alta urbană, una plină de sens, a doua respectuoasă față de forme. Moștenitorii, cu o educație urbană, rupți de comunitatea sătească, fac un gest care bruschează codul social oficial al comunității, investind, practic, casa natală cu sensuri funerare definitive. Între casă și mormânt se creează o omonimie perfectă. Resorturile gestului țin de o retorică a confirmării. Moștenitorii vor, pe de o parte, să convingă locuitorii satului că aparțin sentimental acelei comunități, prin respectul pe care îl poartă bătrânei și pe care îl manifestă inscripționând pereții casei pe care aceasta tocmai a părăsit-o, iar, pe de altă parte, să impună social, printr-un gest inedit și ostentativ, practicat, de obicei, în cimitirele urbane, gest pe care îl consideră suficient de puternic pentru a crea o distanță identitară. Această retorică a confirmării ascunde, însă, un clar complex al înstrăinării. Inscripția, așezată pe casă și nu pe crucea din cimitir, sugerează, în același timp, și o posibilă obturare a semanticii cimitirului de sat și, implicit, o ruptură cu tradiția. Comunitatea tradițională sătească este bipolară spațial: un spațiu al viilor și un spațiu al morților, ambele concrete și interdependente, osmotice. Cimitirul este o replică încremenită a rețelelor sociale dinamice ale satului. Rudenia este factorul care configurează toponimia funerară. Așa cum satul tradițional este împărțit în raport de neamuri, spațiul funerar utilizează pentru ordonare același criteriu parental. Comunitatea urbană, din punct de vedere spațial, este un puzzle, o dispersie. Această dispersie segmentează relațiile sociale. Dar, oricât de segmentate, fragmentate ar fi câmpurile reticulare urbane, ele sunt perceptibile. În cimitir, însă, nu se mai regăsesc. Cimitirul urban devine un spațiu neutru, o sumă de monumente, nu de relații, o conjuncție spațială nu o replicare socială, așa cum este cel sătesc. Pentru a fi semantizat și integrat, în jurul lui s-a ridicat un cult al amintirilor. Moștenitorii din cazul nostru acționează conform acestei din urmă logici sociale, care, după cum vedem, are la bază un cult public susținător al unui anumit tip de sensibilitate urbană. O astfel de sensibilitate a fost alimentată de o pedagogie și o practică funerare care au în centrul lor o nouă atitudine mentală față de moarte, decedat și spațiul funerar și, anume, refuzul morții.⁴ Misterul morții este sistematic ecranat de o supradimensionată elocvență a gesturilor materiale.

1. Cimitirul urban este o succesiune de proprietăți. Trupul nu mai este încredințat veșniciei, văzută ca veșnicie a neamului, a comunității, ci închiriat, căci veșnicia este cumpărată odată cu locul de veci, care este personalizat prin arhitectură, epigrafie, fotografie, declanșatoare de semne și amintiri. Ori, așa cum observa Ariès, "Le souvenir confère au mort une sorte d'immortalité..."⁵
2. Cimitirul urban este o succesiune de monumente care ascund goliciunea criptelor. Afirmatie foarte exactă pentru occidental, dar care se cere nuanțată în cazul realității românești. Cum orașul românesc are o evoluție specifică, și monumentalitatea funerară dezvoltată aici are o specificitate anume. Construcția funerară urbană este rezultatul unei analogii simbolice sau, mai precis, a unei desimbolizări a elementelor analogice casă-mormânt. Cosciugul, imaginat ca o casă simbolică definitivă, în lumea satului, este reconcretizat, în lumea orașului prin prezența din ce în ce mai frecventă a cavourilor funerare, imagine a camerei în care a locuit decedatul. Nu rare sunt cazurile în care găsim în interiorul acestor cavouri un mobilier foarte concret și funcțional, elemente uzuale de decor interior, fotografii ce-ți creează impresia că stăpânul a plecat pentru puțin timp. Uneori, acest spațiu destinat amintirii este chiar locuit, fie de dezmoșteniții orașului, fie de rude ale decedatului care și-au pierdut mințile de durere.
3. Cimitirul urban este o mimare a comuniunii. Această mimare se face prin pârgii economice. Cimitirul este o proprietate a primăriei, a administrației locale. Prin statutul său, el este, în același timp, o afacere și un instrument de solidarizare, deci, în cele din urmă, creator de identitate colectivă. Dar, dacă în lumea satului, cimitirul este un creator natural de identitate, în lumea urbană, el este un creator mecanic. Taxele percepute de municipalități pentru îngrijirea cimitirelor sunt forme concrete ale comuniunii simbolice, ale solidarizării. Un exemplu concludent de creare mecanică a identității prin intermediul cimitirului este cultul eroilor. Cimitirele sătești tradiționale nu cunosc diferențieri de recuzită funerară, decât în raport de vârstă. Ele sunt, în general, egalitare, căci moartea nu face deosebiri. Cimitirele urbane, pe lângă faptul că sunt imaginea vie a emfazei sociale, mai sunt și loc al manipulării patriotice. Nu există cimitir urban fără un monument al eroilor, căzuți în multele războaie ale secolului trecut, în revolte și revoluții și nu putem găsi un exemplu mai potrivit decât acesta pentru susținerea afirmației următoare: "Nos sépultures sont vides mais nos cimetières sont devenus éloquents."⁶ Corpul, individualitatea și, implicit, moartea sunt șterse sub povara, întâi, a grupului (întotdeauna eroi, nu erou, iar, dacă singularul se impune, eroul este mereu necunoscut!), apoi, a

festivismului manipulant. Dacă nu există, eroul este inventat. În multe orașe românești, revoluția de la '89 nici nu a existat. Cu toate acestea, au apărut peste tot, mediatizate cu promptitudine, troițe ale eroilor revoluției. Moartea devine, în acest caz, subiectul unei retorici identitare, realizate prin isterizarea solidarității. Oricum, este o identitate mecanică.

4. Cimitirul urban este imaginea diferențierii sociale. Nu toate cimitirurile unui oraș au aceeași cotație. Unele sunt mai căutate, altele evitate pur și simplu. Locul unde ți-ai înmormântat rudele nu ritualizează ci vorbește despre poziția ta socială, conform logicii <<spune-mi în ce cimitir ai loc, să-ți spun cine ești!>>. Un cimitir urban are zone cotate asemenea cartierelor urbane. Locurile centrale sunt mai scumpe și permanent căutate, cele periferice sunt mai ieftine și alese doar în ultimă și disperată instanță. Arhitectura mormântului este un alt vector social. Dacă în lumea satului, mormântul simplu și crucea de lemn sunt constantele arhitecturii funerare, nu aceeași constatare se poate face în cazul cimitirelor urbane. Grijuliu cu sufletul rătăcitor al celui decedat, țăranul nu-i împovărează presupusa post-existență cu o piatră ci cu un lemn ușor, căci crucea, se crede, este dusă pe lumea cealaltă de toți în spate, asemenea lui Cristos pe drumul Golgotei. Cimitirul urban nu este, însă, imaginea grijii pentru sufletul celui decedat, ci imaginea pentru cei vii. Monumente impozante sufocă spațiul trist: aripile îngerilor de piatră atârnă peste covoarele de granit al pietrelor tombale, lei feroși păzesc intrările în cripte, colonade de marmură umbresc fotografiile lipite de piatra rece a crucii. Materiale dintre cele mai scumpe și grele fac să pălească de invidie plopii rătăciți pe alei. Marmura albă, verde, roz, granitul, bazaltul, bronzul și fierul, faianța și gresia ascund drumul spre lumea de dincolo. Cristos ar fi căzut sub povara crucii, rătăcind pe o întortocheată și somptuoasă *via dolorosa* și nici un soldat roman nu s-ar fi nimerit prin preajmă, doar statui nepăsătoare ridicate pentru slava unui nu știu cui.
5. Cimitirul urban este piață a muncii. În lumea satului, orice înmormântare este, așa cum am mai spus, o formă de solidarizare comunitară ce angajează practic întreaga așezare, dar confecționarea obiectelor rituale funerare privește exclusiv familia și rudele mortului și presupune o grijă deosebită. Tronul ca și crucea sunt confecționate obligatoriu de rude care sunt foarte atente la alegerea esenței și curățeniei lemnului. Groapa este săpată tot de rude. Nimic din toate acestea nu se regăsește în practica funerară urbană, unde înmormântarea dezvoltă o adevărată bursă a locurilor de muncă. Cimitirele sunt înconjurate de ateliere de crucerit, de pietrari, de zidari, de cioplitori, depozite de materiale, florării. Se fac programări, se negociază prețuri, se fac intermediieri. O întreagă rețea se dezvoltă în jurul administrației cimitirului. Chiar și pietatea se închiriază, căci poți găsi oricând contra cost o femeie să îngrijească mormântul în locul tău, să schimbe florile și să aprindă candela sau lumânările. Nu mai vorbim de mila creștinească, speculată cu hârmicie de breslele de cerșetori. Putem avansa ideea că prin fiecare înmormântare, orice orașean face două exerciții mentale: respinge moartea, înstrăinându-se de corpul depus în criptă printr-o supraaglomerare arhitecturală și, apoi, o repliere mentală, acceptând să trăiască cu rămășițele morților lui în suflet, ca semn al singurătății absolute. De aceea nici nu mai consideră necesar să arunce bentița de doliu în mormânt, așa cum au făcut-o cu siguranță bunicii lui, ci o păstrează undeva într-un sertar, alături de mătasea moșului născuților săi sau de fotografia mării, uneia și adevăratei sale iubiri.
6. Cimitirul urban este promenadă și muzeu. Într-un cimitir de țară, doar vântul sau ploaia deranjează liniștea locului. Oamenii satului vin doar la sărbători, în multele sâmbete ale morților de peste an, la pomenile îndătinate sau când mai moare vreunul din sat. Altfel, rar intră cineva printre morminte, iar străini de loc. În rest, veșnicia roade în tăcere lemnul crucilor. Cimitirele urbane, în special, cele ale marilor orașe, sunt mai tot timpul pline de lume. Îndrăgostiți care caută locuri retrase, melancolici care caută singurătate propice meditației, bolnavi care vor să se acomodeze cu fiorul morții, elevi care fug de la ore, profanatori care vor să șocheze spiritul burghez sau pur și simplu să facă rost de un ban vânzând fier sau piatră sau chiar cruci furate. Toți au ceva în comun. Ei se confruntă cu același dublu proces mental: realizează iluzia transparenței, căci orice plimbare în cimitir este o pedagogie ce-ți amintește că ești o ființă pentru moarte și-ți conștientizează etapele ritualului și, în același timp, refuză moartea. O formă specială a acestui refuz este transformarea morții în exponat muzeal. Cimitirele marilor orașe sunt incluse în trasee turistice, Père Lachaise este un muzeu, Bellu asemenea. Turiștii plătesc să simtă gustul straniu al nemuririi și pășesc gălăgioși printre mormintele anonime, urmărind indicatoarele care-i conduc în direcția dorită. Referențialul este total resemantizat, defuneralizat, depersonalizat: un labirint în care nu moartea este suportul inițierii ci nemurirea.

Moartea și înmormântarea în mediul urban sunt evenimente care proclamă fragilitatea ființei umane, precaritatea sa, singurătatea sa, căci moartea este relaționată cu imaginea concretă a corpului mutilat de accidente, de boli devastatoare, de intervenții chirurgicale dizgrațioase, cu imaginea bătrâneții agonizante, cu spații ale durerii și

singurătății precum spitalul și azilul. Moartea este imaginea concretă a morgii, a etichetei atârnată la încheietura mâinii. Moartea înseamnă cheltuieli, inconfort, servicii defectuoase, birocrație, situații nebănuite, uneori umilitoare. Moartea înseamnă acțiune și nu melancolie. Moartea înseamnă dialog social și nu iluzie a comunicării. Moartea înseamnă construcția sinelui social. Moartea înseamnă toată această succesiune de elemente concrete al căror unic sens este verificarea integrării sociale a celui viu și nu integrarea cosmică a celui mort, căci orașul este doar al viilor, morții sunt uitați sub plăcile de marmură sau purtați în sufletele orașenilor anonimi.

Abstract

In the urban space man finds itself alone in front of the death mystery, the communicative instances that generates solidarity are diluted and even replaced by an institutional context whose purpose is the *mercantilization* of death. This context dissembled a subtle form of solidarity through the construction of a collateral clientae ramification, activated by the traditional funeral scenario. Ernest Bernea strongly underlined the importance of space in the funeral ceremony and suggested the existence of three places which delimits a line of ceremonial development: the house, the way and the grave. Their function is that of a ritual conditioning.

Note

¹ E. Bernea - *Moartea și înmormântarea în Gorjul de nord*, București, Cartea Românească, 1997, p. 103.

² Idem, p. 11.

³ Idem, p. 134.

⁴ Ph. Ariès - *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours*, Paris, Edition du Seuil, 1975. p. 65.

⁵ Idem, p. 60.

⁶ Idem, p. 61.